

О.О. Порпуліт

Міфонімічний простір чарівної казки:

безумовні та ймовірні міфоніми

Однією з найпоширеніших трансформацій міфа у далеких слов'янських традиціях була казка. Вододіл тут, на думку І.Троцького, проходить у плані соціальної значущості оповіді [15:534], і навіть народи, які стоять на дуже низькому ступені культури, здійснюють у цьому відношенні межу, часто і термінологічно, між міфом та казкою. Міф і казка відрізняються не тільки самі по собі, скільки тим, як до них ставляться: «міф с оповідання релігійного роду, казка - естетичного» [14:46]. Тому казка спрямована не на зображення та пояснення стану світу та його змін внаслідок діяльності героя, а на зображення стану героя та зміни цього стану внаслідок успішного подолання ним лиха, недолі та перешкод. Деякі вчені відзначають, що «казка на відміну від міфу - суцільно «геросцентрична» [11:96].

Центральний образ чарівної казки є наскрізним образом, тобто проходить через увесь твір, тим самим обумовлюючи його одноманітний характер у сюжеті, емоційному тоні, висвітленні інших персонажів. Персонажі,

їх функції висвітлюють перебіг подій однобічно - з точки зору героя. Тут спрацьовує опозиція я//інший, яку Е.Бенвеніст вважає необхідною умовою для усвідомлення себе, збагнення світу [5].

Як відомо, основоположник функціоналізму в етнографії Б.Мали-новський висунув так звану теорію «потреб», згідно з якою всі елементи, що складають культуру архаїчного племені (від імення до міфу), виникають як відповідь на визначене питання, продиктоване первісною потребою. Виходячи з цього, найменування являє собою не гру чи розвагу, а абсолютну необхідність, пов'язану з глибинною сутністю людини. Таким чином, «найменування», за словами Т.Я.Цив'ян, «стає визначенням, виділенням об'єкта в світі, встановленням алфавіту світу та умовою реалізації світу, його існування» [17:27].

При аналізі казкових персонажів В.Я.Пропп пропонує виходити з «постійних», повторюваних та незалежних одиниць розповіді - функцій дійових осіб. Є.С.Новик додає: «Як одні й ті ж функції виконують різні персонажі, саме так один і той же персонаж може грати різні ролі» [12:215]. Наприклад, шукачеві нареченої чи зниклої дружини поспішають на виручку чарівні віщуни. Вони допомагають герою перетворитися при потребі у звіра, пташку, рибу або інші атрибути фону та сховатися від переслідування: укр. Баба-Яга, кістяна нога, Свята П'ятінка, Катруся, Калинка, Дуляна, Залізний вовк; рос. Баба-Яга, костяная нога. Василиса Премудрая, Серый волк та ін. Але перетворюються у золоту яблуньку, криницю, постіль, вогонь і сестри (або мати, дружини) зміїв, щоб знищити богатирів, котрі убили їхніх братів (синів, чоловіків). Тобто і помічник, і наречена, і злотворець можуть діяти однаково. І навпаки, один і той самий персонаж співвідноситься з функціями протилежних дійових осіб.

Класичною в цьому випадку є постать Баби-Яги. На суперечну природу образу багаторазово вказувалось у літературі (див. [7; 8№ 13]). Ягішен східнослов'янських казок можна розділити на дві основні групи: Ягішни, що виконують позитивну роль (за термінологією В.Я.Проппа - Яга-дарівник), та Ягішни, які виконують негативну роль, що повністю відповідає персонажу, званому укр. **Оленкою**, рос. **Аленкой**. Поряд з тим, що дочка Баби-Яги у російських чарівних казках завжди отримує ім'я **Аленка**, наречена героя чи помічниця іменується **Елена Прекрасная**. Розглядаючи особливості синонімічного ряду антропонімів, А.П.- Коваль зазначає, що той же онім у визначеній ситуації може втратити

одне значення та набувати іншого [10:93]. Саме це відбувається з власною назвою рос. **Елена** - різні значення закріплюються за різними формами антропоніма. Книжна форма імені притаманна нареченій, а його розмовний варіант, ускладнений до того ж зменшувально-пестливим суфіксом -к- - так би мовити, «посередньому» злотворцеві, оскільки основна функція рос. Аленки - виконувати накази Баби-Яги. Відбувається ніби поляризація форм на рівні функціонування їх у казковому тексті. Переміщення функцій між варіантами імені рос. Елена у російському казковому оповіданні нами не зафіксовано. Ономастичний простір українських чарівних казок використовує тільки розмовний варіант імені, ускладнений зменшувально-пестливим суфіксом -к- - форму **Оленка**. Отож, імена відбивають «природну», казкою здійснювану класифікацію персонажів. Те, як діє персонаж чарівної казки, багато в чому залежить від того, що він собою являє. Найчастіше конденсація семантичних ознак відбувається в найменуванні героя. Так, О.Фрейденберг, аналізуючи роль імені у структурі фольклорного тексту, пише: «значущість імені персонажа і його метафоричної сутності розгортається у дію, яка складає мотив; герой робить тільки те, що семантично сам визначає» [16:249].

Отже, персонаж - це втілення семантичних ознак, які створюють конфліктні ситуації та обігруються в сюжеті. Чільну роль в наборі семантичних ознак, якими надіються персонажі чарівної казки, грають ознаки статі, віку; ознаки, що належать до індивідуальних якостей персонажа (природний/чудесний, антропоморфний/неантропоморфний); ознаки, що характеризують родинний статус; ознаки, що визначають його становий та майновий статус; ознаки локального пристосування [12].

Названі ознаки складають чотири семантичні сфери: індивідуальна, родинна, станова та просторова. Для персонажів чарівної казки найбільше значення мають ознаки родинного та індивідуального статусу, а станові та просторові ознаки частіше є варіантами цих основних сфер значень чи доповнюють їх. Це узгоджується з орієнтацією казки на розв'язання особистої долі героя. «Біографічність» її веде до того, що ознаки родинного статусу послідовно обігруються у сюжеті й впливають на інші сфери. За цим персонажі чарівної казки легко розподіляються на дві основні групи: персонажі, основною ознакою яких є родинний статус, та персонажі, основною ознакою яких є індивідуальний статус, причому переважно родинні характеристики доповнюються становими, а індивідуальні - локальними. Що в принципі співвідноситься з розподілом

усіх персонажів на «міфічних» та «неміфічних», або, за терміном Е.М.Мелетинського та інших, на персонажів, які мають забарвлення чудесності, фантастичності, надзвичайності, та персонажі, які не мають його [11:119].

Герой чарівної казки - персонаж зовсім не міфічний і не володіє від природи магічною силою. Щоправда, чарівна казка знає героїв чудесно народжених, але само це чудесне народження - наслідок того, що батьки героя добули чудесні засоби. Міфологічний світогляд тут перетворився у форму казки, де фантастичні істоти діють в значній мірі замість героїв, добувають загублені казкові цінності, відновлюють порушену справедливість. Тому в ономастичному просторі чарівної казки найцікавішими є міфоніми, які характеризуються зв'язком з певними рисами міфологічного мислення, але ще П.Г.Богатирьов відзначав відрив казкової фантастики від конкретних вірувань: «...надприродні та фантастичні істоти, герої російських (і ширше - східнослов'янських - О.П.) казок - Костій Безсмертний, Змій Горинич, Баба-Яга та інші, не грають ніякої ролі в народній російській демонології. Напроти, її звичайні персонажі - лісовик, водяник, домовик - лише зрідка уводяться в казки... Ці персонажі з'являються у казках лише для заміни легендарних давніх персонажів; така заміна до того ж обмежується іменем персонажа, основні риси якого не модифікуються» [6:287]. Нерідко тільки ім'я-найменування експліцитно визначає минулу міфологічність персонажа.

Кожен персонаж реалізує сферу індивідуальних значень в обов'язковому порядку, оскільки персонаж - представник одиничності, особистості. Дистрибуція цієї сфери здійснюється за допомогою таких ознак: особливості внутрішнього світу і зовнішнього вигляду. Перші ознаки актуалізуються опозицією природний/надприродний, другі - антропоморфний/ неантропоморфний. Ці опозиції задають основний поділ персонажів на надприродні істоти, тварини, рослини та речі. Одна з особливостей персонажів чарівної казки та, що ознака антропоморфний/неантропоморфний співвідноситься лише з ознакою надприродний, чудесний. Власне, ця ознака і вирізняє тварин, рослини та речі як персонажі казки від тварин, рослин та речей як атрибутів фону.

Зважаючи на всі можливі комбінації основоположних для міфічних героїв сфер семантичних ознак та трактуючи власні назви як «дзеркало культури», де поєднуються лінгвальні та екстралінгвальні фактори, ми пропонуємо у міфічному просторі чарівної казки виділяти наступні типи.

Тип І. Безсумнівні міфони́ми, ірреальні персонажі. Це мисленнєві конструюй, уявлювані у вигляді духів, демонів, інших фантастичних істот потойбічного світу. До типу І належать такі групи:

а) основні казкові персонажі, наприклад, Баба-Яга, Костій Бездушний, Змій, Чудо-Юдо, Ідолище, Лісовий цар, Морський цар та ін.;

б) сакральні християнські персонажі, пов'язані з церковними сюжетами: святі Петро і Павел, Сус Христос, Люципер і т.д. Персонажі цього рівня в основному володіють функцією моделювання лихого чи доброго відносно людини у зв'язку з різними частинами навколишнього світу (ліс, поле, дім). Тобто персонажі виразно підрозділяються за функціональними ознаками. Принципово всі персонажі виявляються чи заступниками, чи шкідниками відносно героя, але для одних будь-яка з цих функцій є винятковою, функціональна спрямованість других визначається тими чи іншими умовами: насамперед, своєрідністю міфологічної номінації. Специфіка міфонімів полягає у тому, що найменування міфічного персонажа містить ознаки, які виділяють стійку, домінуючу рису в характеристиці фантастичної істоти, підкоряючись якій вона і буде схемою своєї поведінки. Це стосується деяких персонажів чарівної казки, що пропонують себе на допомогу герою. Наприклад, укр. Ломиліс, Зітриліс, Зупинивода, Перевернигора, Вернигора, Вернидуб, Крутивус; рос. Дубыня, Горыня, Усыня закріплені за конкретним сюжетом та інформують нас про характер того шляху, який чекає на героя: він зустріне з дібровами, річками та горами.

Казковий Змій в чарівних казках виступає у ролі спокусника та викрадача жінок, охоронця кордонів, поглинач, відомий і тип змія, який збирає данину. Така багатофункціональність зумовлена стародавністю образу в східнослов'янській міфології [7; 8; 14].

Отже, безумовні міфони́ми актуалізують опозицію:

надприродний

----- належить «чужому» світу.

антропоморфний

Зорові образи, пов'язані в нашому уявленні з персонажами цього типу, базуються не на даних тексту і викликані традицією ілюстрування. Характерно, що епос також часто не дає докладного опису зовнішнього вигляду героя, його портрета. Міфічний персонаж не описується, а лише іменується. Міфонім заміняє зовнішній опис й стає семантично

надзвичайно значущим. Оскільки в дійсності нема реальних речей, з якими би безпосередньо співвідносився міфологічний персонаж (поняття), нема чуттєво сприйманих ознак, на яких могли б ґрунтуватися номінації, власна назва міфічного персонажа в казкових текстах є основним сигналом (поряд з відповідним суміжним контекстом, деякими граматичними засобами) антропоморфності образу. Звідси - особливе, своєрідне явище: внутрішній характер персонажа передається за допомогою зовнішнього знака. Це епітетність, наречення міфологічного персонажа постійним, притаманним йому позначенням, так би мовити - маска його постійних властивостей. Саме тому персонажі I типу завади отримують у казковому тексті власну назву.

Тип II. Імовірні міфоніми. Другий тип утворюють реально-ірреальні персонажі, основу яких складає реальний об'єкт - феномен живої чи неживої природи, який внаслідок певного мисленнєвого зрушення наділяється ознаками живої істоти, людини. Персонажі цього типу пов'язані з найбільш абстрагованими функціями, що дозволяє у ряді випадків розглядати їх як найменування членів відповідних протиставлень: пор. Доля, Правда, Кривда, Щастя, Біда, Горе. Ця абстрагованість функцій не перешкоджає елементам цього типу мати антропоморфний вигляд, точніше - діяти аналогічно людині. Тобто джерело групи полягає в анімізмі - одній з важливіших властивостей міфологічного мислення. Актуальність імовірних міфонімів створює передумови для оформлення категоріального простору казки, визначає набір етичних цінностей та програму усвідомленої поведінки героя. Саме тому наявність II типу, де виступають абстрактні поняття, особливо багато дає для характеристики праслов'янської духовної культури.

Актуалізація членів опозиції імовірних міфонімів:

надприродний
----- належить «своєму» світові
неантропоморфний

Міфологічні персонажі реально-ірреального типу іменуються загальною назвою, яка за певних обставин сприймається як власна. По-перше, міфічний персонаж отримує найменування власною назвою, коли він є об'єкт, що бере участь у дії та виконує в ній ту чи іншу роль. Питання про те, діє даний об'єкт чи ні, надзвичайно важливе, бо ця ознака дозволяє відокремити «персонаж» від «речі». Наприклад, абстрактні

поняття можуть діяти у казковому тексті урівень з людьми; але ті ж абстрактні поняття спорадично виникають у текстах як атрибут фону, на якому розгортаються події. Пор.:

Біда укр. Біда з горища скік - йому на шию і вчепилася як чорт старої верби [4:297,3:83]. Біда, пане! Прийшла якась спокуса, без бороди й без вуса і за чорні брови видурила ще й золоті роги» [2:110]. - Ну, доробився у світах! - Усюди біда! Ледве з голоду не помер [2:28].

Горе рос. «Это ты, Горе, мне петь пособляешь?» Горе отозвалось: «Да, хозяин! Это я пособляю!» Ну, Горе, пойдем с нами вместе!»-«Пойдем, хозяин! Я теперь от тебя не отстану!»[1:303]. «Прибежал солдат к жене и рассказал свое горе: «Велит царь добыть Сауру-слугу» [1:214].

Правда укр. Дивується Кривда багатству Правди, розпитав його про все, як це було, та й сховався під піч у хаті [4:518]; рос. Отдал Правда три корабля Кривде, пришел на берег и пошел тропинкою в темный лес. Пришел он в избушку и лег под печку спать [1:116]. Нема тут життя, бо моя правда записана на піску, а кривда - на камені. Піду я у світ [3:92]. Послушай, купец, чем на свете лучше жить: кривою или правдою? - Жил я правдою, да плохо; а теперь живу кривою, кривда лучше [1:117].

Щастя укр. Дась мені Щастя три гроші, - Купив чахлу рибу по його пораді [4:555]; рос. Как мне не плакать, матушка, коли нет ни в чем мне счастья! [1:215].

По-друге, треба урахувувати відмінності між загальними та власними назвами на рівні мислення. Так, відповідниками загальних назв є поняття. Поняття обов'язково включає елемент узагальнення, генералізації. «Людське мислення абстрагується від неістотних ознак речей, залишаючи в складі поняття лише істотні» [9:50]. Інакше з власними назвами. Вони позначають одну річ. Пор.: «Щастя багатого брата краде колосся у бідного і кладе йому в копну бур'ян»; «Бо я - панське Щастя»; «Штефанова Біда скік йому (пану - О.П.) на шию»; рос. «...это я - Счастье твоего брата; он пьет, гуляет, ничего не знает, а мы на него работаем... А твоё Счастье вон там - то под кустом в красной рубахе лежит, ни днем, ни ночью ничего не делает, только спит». Позначаючи один предмет, власна назва завдяки цьому охоплює загалом всі його ознаки: і панська, і бідного, і Штефанова вдача та добра доля отримує найменування Щастя, загальне значення якого принципово тавтологічне: те чи те Щастя не характеризується диференційними ознаками, а

лише вказує на об'єкт, до якого прикріплене дане ім'я. Щастя у казкових текстах з'являється у вигляді різних істот: укр. «пташка, що носить колоски з одної скирди до скирди хазяїна», «космате щось, волохате, нічого ни говорить, іно пищить»; рос. «...один из пахарей отозвался, - это я - Счастье твоего брата». Подібно до власних назв Щастя позначає «предмет у всій його живій конкретності», і його «відповідником у свідомості людини виступає не поняття а уявлення. Власні назви - це ярлики, етикетки для уявлень» [9:50]. Отже, міфологічні персонажі другого типу отримують власну назву тоді, коли позначають конкретну річ та у мисленні відповідниками мають уявлення. Це дає можливість виділяти в одному сюжеті дві Долі, два Щастя та ін., кожне з яких співвідноситься зі своїм, притаманним лише йому колом семантичних ознак.

І нарешті, якщо абстрактна істота позначається власною назвою, то й пишеться з великої літери. Сам по собі цей факт, звичайно, не є аргументом на користь поділу слів на власні і загальні назви. Проте він відбиває дійсний стан речей, встановлений і правописно закріплений суспільним досвідом. Тобто, кожна назва абстрактної істоти у кожному конкретному випадку свого вживання у чарівній казці є або власною або загальною назвою.

Безсумнівні та ймовірні міфоніми не вичерпують всієї різноманітності міфонімічного казкового простору: існують проміжні явища, які пов'язані з протиставленням «свого» та «чужого» локусу. Як відомо, закритому «дому» чи «царству» в казці протиставлені відкриті місця - шлях. Персонажі, для котрих шлях - звичайне місце мешкання, делокалповані персонажі, засвідчені особливими назвами: укр. Залізний вовк. Крилатий кінь; рос. Серый волк, Сивка-бурка, вещая каурка. Вони - не «вартівники» чи «господарі» певного локусу, але мають здатність перемішуватися з однієї частини казкового простору в другу. Найхарактерніша властивість такого персонажа - швидкість (біжить, як летить), блискавична поява, здатність стрибати вище за всіх і навіть летіти по небу, він здатен постійно перекидатися в різні речі, щоб залишити справжні герою. Думка О.Фрейденберг, що кожний помічник - персоніфікація певних властивостей головного персонажа або його стану, а саме подолання семантично різних просторів, добре витлумачує відапелятивне утворення власних назв даної групи помічників.

Поряд з міфологічними істотами, які набувають надприродних рис завдяки їх специфічному локальному пристосуванню, чарівна казка знає

і реальних персонажів, наділених ірреальними рисами та здібностями: чарівник, ворожбит, знахар, відьма та інші. Помічники «свого» локуса не отримують власної назви, тому що від головного героя відрізняються лише «чарівною здатністю», яка, в свою чергу, могла б належати і головній дійовій особі. Але передбачені композицією та заплановані задалегідь, ці персонажі цікаві для нас тим, що безпосередньо повідомляють про розвиток дії, натякають на можливі події казкового світу.

Міфонімічна система української та російської чарівної казки відбиває певні риси міфологічного світогляду. А саме, тотожність імені та природи його носія. Власна назва - це символ, це втілення семантичних ознак, складним способом співвіднесених з природою індивіда. Тому у фольклорі різні об'єкти не потребують опису: коло потрібних зорових асоціацій постає відразу, при першій згадці.

1. Афанасьев А.Н. Народные русские сказки: В 3 т.-М.,1985.-Т.1-3.
2. Казки Буковини /Упоряд. М.Г.Івасюк, В.С.Бесараб.-Ужгород, 1973.
3. Казки зелених гір. Закарпатські казки Михайла Галиці/ Запис, упоряд. та ред. П.В.Лінтура, І.М.Чендея.-Ужгород, 1963.
4. Казки та оповідання з Поділля в записках 1850-1860-х рр. /Упоряд. М.Левченко.-К.,1928.
5. Бенвенист Э. Общая лингвистика.-М.,1974.
6. Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства.-М.,1971.
7. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн.-К.,1993.-Т.1.
8. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка.-К.,1987.
9. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв //Мовознавство.-1975,- №4.
10. Коваль А.П. Життя і пригоди імен.-К.,1988.
- 11.Мелетинский Е.М., Неклюдов С.Ю., Новик Е.С., Сегал Д.М. Проблемы структурного описания волшебной сказки //Уч. Зап. Тартус. ун-та.-1969.- Вып.236.-Т.4.
12. Новик Е.С. Система персонажей русской волшебной сказки //Типологические исследования по фольклору.-М.,1975.
13. Потебня А.А. Слово и миф /Сост. А.Л.Топоркова.-М.,1989.
14. Пропп В.Я. Русская сказка.-Л.,1984.
- 15.Троцкий И.М. Античный миф и современная сказка //С.Ф.Ольденбургу-Л.,1934.
16. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. - Л., 1936.
17. Цивьян Р.В. Лингвистические основы балканской модели мира.-М.,1990.